

IEUAN DDU ac ALMANAC Y CYMRO

gan HYWEL ROBERTS

YN EI bortread o Ieuan Ddu Alltwn yn rhifyn Gwanwyn 1993 o *Y Casglwr*, cyfeiriodd Huw Walters at ei gyfraniad llenyddol cyson i gyfnodolion Cymru ac America. Wrth i mi dreulio peth amser yn ddiweddar yn olrhain hanes *Almanac y Cymro*, a ymddangosodd bob blwyddyn o tua 1835 hyd 1940 o wasg teulu'r Thomosiad yn Aberteifi, darganfum dystiolaeth sy'n dangos bod Ieuan Ddu wedi bod yn gyfrifol am lunio'r almanac hwnnw o tua 1873 hyd 1912, a'i fod wedi cyfrannu iddo am rai blynyddoedd cyn hynny.

Isaac Thomas oedd sefydlydd gwastg Heol y Santes Fair, Aberteifi, gwnaeth hynny tua 1825, ac ef yn ôl pob tebyg, sefydlodd *Almanac y Cymro*. Pan fu ef farw ym 1853, ei weddw Margarct, fu'n rheoli'r fusnes. Ym 1867, pan fu hithau farw, aeth y wasg i ofal ei mab, Owen William(s) Thomas. Ef, ym 1866, sefydlodd y *Cardigan and Tivy-Side Advertiser*, neu'r "Teifiseid" fel y'i hadwaenir ar lafar gwlad hyd y dydd heddiw. Bu yntau farw ym 1873, a'i weddw, Jane Thomas, fu'n rheoli'r fusnes hyd 1885. Y mae'n bur debyg mai hi benododd Ieuan Ddu yn olygydd, neu luniwr, *Almanac y Cymro*, a hynny ym 1873.

Bu golygyddion eraill wrth y gwaith o'i flaen, a'r enwocaf ohonynt oedd Asa J. Evans, cyfreithiwr yn Aberteifi, Rhyddfrydwr amlwg a Bedyddiwr selog. Defnyddiodd golofnau'r almanac i fynegi safbwyntiau radicalaidd cryf, megis pledio achos y tlawd a'r gorthrymedig, ac i gefnogi'r ymgyrch yn erbyn yr Eglwys. Tyfodd yr almanac o ran poblogrwydd gydol y bedwaredd ganrif ar bymtheg — mae peth tystiolaeth (na ellir mo'i ategu yn anffodus) yn awgrymu ei fod yn gwerthu hyd at ddeng mil copi ar hugain yn flynyddol erbyn pumdegau'r ganrif honno. Y mae hefyd yn amlwg oddi wrth enwau a chyfeiriadau'r gohebwyr a'r cystadleuwyr, ac oddi wrth enwau a lleoliadau'r siopau oedd yn ei werthu, bod yr almanac yn cylchredeg yn eang o fewn Ceredigion, Caerfyrddin, Penfro a Chymreiciad de Cymru, yn arbennig Cwm Nedd a Chwmatawe, lle y trigai Ieuan Ddu pan oedd yn llanc ifanc.

Hyd yn oed ar ddechrau'r ganrif hon yr oedd y gwaith o argraffu'r almanac yn agwedd bwysig ar weithgarwch y wasg. Mewn atodiad arbennig i ddathlu canmlwyddiant y *Cardigan and Tivy-Side Advertiser* ym 1966, mae un o weithwyr y wasg, David Jones, yn dwyn i gof: "It was indeed one of the great days of the year when the first of the

two sets of pages were put on the machine. Y mae hefyd yn cofio bod y testun yn cyrraedd o America: "I remember it arrived in summer, meticulously written on foolscap sheets with all details..." Mewn sgwrs bellach a'r diweddar Gomer M. Roberts crybwyllodd enw Ieuan Ddu fel y luniwr.

Onid ym 1851 y mae enw Ieuan Ddu yn ymddangos gyntaf yn yr almanac — anfonodd draethawd byr ar y testun "Dim" wrth ymateb i gystadleuaeth y flwyddyn honno. Wedi hynny ymddengys ei enw'n lled gyson dan gerddi ar amryfal destunau ac wrth ei atebion i bosau a thasgau'r almanac. Rhwng 1874 a 1912 (fe gofiwn iddo ymfudo ddiwedd 1876 neu ddechrau 1877 o Gymru, i fyw ger Utah yn yr Unol Daleithiau) mae ei ddylanwad i'w weld yn glir ar gynnwys yr almanac. Yn ei golofn olygyddol, y rhoed iddi'r teitl "Y Tymmorau", mae'n cyfeirio'n rheolaidd at ddigwyddiadau yn America, megis Etholiadau Arlywyddol, ac fe gofnodir ffeithiau niferus a hynod am fywyd y wlad. Onid yn anad dim arall, mae'n dychwelyd drosodd a thro at ddau destun oedd yn amlwg yn bwysig iddo. Yn gyntaf, mae'n dadlau bwysiedd oedd meithrin a chadw cysylltiad clôs rhwng Cymru ac America, ac yn ail, mae'r daroganau a'r deunydd "golygyddol" yn llym eithriadol ar y grefydd Babyddol. Mae hynny i'w ddisgwyl efallai o law ymfudwr a Mormon ymroddedig.

Fel y nododd Huw Walters, mynnodd Ieuan Ddu gynnal yr iaith Gymraeg ar ei aelwyd yn America, a thra bu'r tad yn llunio *Almanac y Cymro*, bu ei feibion, Ivor a Thaliesin, yn cyfrannu iddo hefyd. Cyfrannodd y naill a'r llall ohonynt ofnydd neu dasg neu gerdd neu ohebiaeth bob blwyddyn rhwng 1887 a 1912, y flwyddyn y bu farw eu tad. Wedi'r flwyddyn honno ni chanfuwyd eu henwau yn yr almanac.

Er i Ieuan Ddu farw fis Mawrth 1912, mae ei neges olaf i'w darllen yn rhifyn 1913 o *Almanac y Cymro*, pryd y mae'n estyn cerydd i'w gyd-Gymry yn America am gynnal eu gweithgarwch diwylliannol a chymdeithasol drwy gyfrwng y Saesneg — "melldith ar eu coryn os gwadant iaith eu mamwlad", meddai.

Mae'n ddiddorol nodi bod y teyrngedau a gyhoeddwyd iddo yn crybwyll ei waith a'i gyfraniad fel luniwr almanac — mae'n amlwg felly bod hynny'n hysbys yn America os nad yng

Nghymru. Dyma ddywed y *Deseret News* amdano ym 1912 (teyrnged a welais trwy garedigrwydd Huw Walters): "As a writer and poet he is best known to those who read and speak the Welsh language... Three years before leaving Wales he commenced the work of compiling and editing a Welsh almanac and after his arrival in Utah he continued as editor of the same periodical published in Wales. The work had a wide circulation... especially in Cardiganshire, Wales, the county where it was printed."

Nid ymataliodd yr almanac rhag mynegi safbwyntiau cryfion wedi cyfnod Ieuan Ddu, er bod enwau'r golygyddion hyd yma'n anhysbys, ac felly fe barhaodd y traddodiad a osodwyd gan Asa Evans ac a gynhaliwyd gan Ieuan Ddu. Erbyn ugeiniau'r ganrif hon yr oedd *Almanac y Cymro* yn

bleidiol iawn i fudiadau Cymreig, a Phlaid Cymru yn arbennig, wedi iddi gael ei sefydlu ym 1925. Gwnaed yn fawr o arwyddocâd teitl *Almanac y Cymro* a'r ffaith bod enwau'r golygyddion yn gyfrinach ac felly'n anhysbys, ond mae'n ddiddorol sylwi ar yr un pryd na fynegwyd syniadau tebyg fel y cyfryw yn y *Cardigan and Tivy-Side Advertiser*, er mai'r un teulu oedd yn ei gyhoeddi ac yn berchen arno. Onid mae'n bwysig nodi bod y papur wedi sefydlu colofn — ac yna dudalen, farddol neu lenyddol, a hynny oherwydd yr ymateb brwd gael i'r cynnyrch barddol, llenyddol, cerddorol a beirniadol gyhoeddwyd yn yr almanac. Yng nghyfnod Ieuan Ddu yn bennaf yr ymestynnwyd cynnwys llenyddol yr almanac, a rhoes hynny gyfrwng i fwrllwm llenyddiaeth boblogaidd sir Aberteifi a'r ardaloedd cyfagos.

ALMANAC

AM

1873.

CASGLEDIG YN OL RHEOLAU SERYDDOL

FRANCIS MOORE.

ARWYDDION GWLAW.

<p>Mae mynwes natur i'n llawn O hin-arwyddion cywir iawn, Rhai yn y maes, rhai yn y tŷ, Ac eraill yn yr wybren fry.</p> <p>Ust! clywch y gwynt, chwibana'n 'Nol dianc o lochesfa gudd: [brudd Fel meddwyn crwydra ym'athraw,— Maehyn medd rhai, 'n arwyddo gwlaw</p> <p>Os dan yr haul bydd pystion maith, A'r nant yn sychu ar ei thaith, Y tant yn llac, a'r rhaff yn dyn, Daw gwlaw ar fyr dros fro a bryn.</p> <p>Yr enfys hardd rychwanta'r nen, A'r gelen waedlyd gwyd ei phen; Gwylanod fyrdd sy'n gado'r mâr, I ddwyed "Daw gwlaw yn helaeth 'stôr."</p> <p>Fy nhaid a dd'wedai, "Hogyn iach, Os gweli byth y coryn bach Yn dringo fel yn awr o'i wê, Bydd gwlaw ar ffrwst i ddoed Pr lle."</p> <p>Os gweli byth y cwrcaeth du, Yn llwfr ar yr aelwyd gu, Gan drwalo 'i farf yn drefnus iawn, A llyfu 'i draed—hir wlaw a gawn.</p>	<p>O flaen y gwlaw mae'r murlan'n llaith, A'r cwn yn nghwsg ar ganol gwaith: Am boen cymyiau nid oes taw, A'r celfi gleiciant cyn y gwlaw.</p> <p>Os gwelwn byth y chwynnilyd foch, Yn crwydro gyda'r aner goch; A'r eler yn erlyn ar eu hol, Daw gwlaw yn siwr dros fryn a dŵl.</p> <p>Ac os maeid yn y nos, A glær oleuant wllthawg ros; A llyffaint yn ymgripio i ma's, Arwyddant ymlag a thywydd cas.</p> <p>A chyd a'r llawr y wenol fach, Eheda gyda'i bron yn iach; A'r pradd a weir gyda'r wawr, Yn awchus docio'r weirglodd lawr.</p> <p>Dywedir y cawn wlaw yn lli, Os pori glaswellt fydd y ci; Os bydd y paen a'r hwyad wen [ben, Yn lleisio'n ddwys, bydd gwlaw uwch</p> <p>Dywedir,—Os yn uchel cân Y cricell ger y fflamawg dân;— Os syrth yr huddyl gyda thwst,— Bydd gwlawog hin i ddoed ar ffrwst.</p>
---	--

GAN GYMRO, GER ABERTEIFI.

ABERTEIFI:

ARGRAFFWYD AC AR WERTH GAN O. W. THOMAS,
SWYDDFA'R "ADVERTISER," 39, HEOL-FAIR.

Rhan o wyneb ddalen rhifyn 1873 o *Almanac y Cymro*. Yn ystod 1873 bu O. W. Thomas farw ac fe gymerodd Jane Thomas, ei weddw, at reoli'r busnes ac mae'n debyg mai hi benododd Ieuan Ddu yn olygydd *Almanac y Cymro* am 1874.